

Ženské deníky 19. století

A ptáš se, knížko má...

Milena Lenderová

TRITON

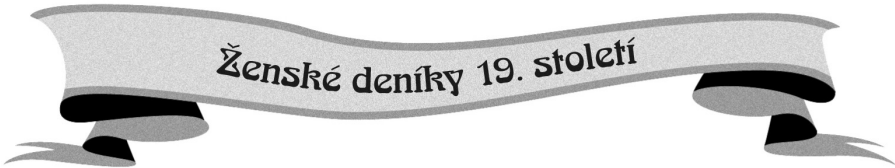

TRITON
Praha / Kroměříž

MILENA LENDEROVÁ

„A PTÁŠ SE, KNÍŽKO MÁ...“

Ženské deníky 19. století

Ženské deníky 19. století

**A ptáš se,
knížko má...**

Milena Lenderová

TRITON

Milena Lenderová
„A ptáš se, knížko má...“
Ženské deníky 19. století

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Autorka:
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

Recenzoval:
prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.

Publikace vyšla za podpory Grantové agentury České republiky,
projekt č. 409/03/1064

Originály archiválií jsou uloženy v Památníku národního písemnictví –
literární archiv

Copyright © Milena Lenderová, 2008
© TRITON, 2008
Cover © Renata Brtnická, 2008

Vydalo Nakladatelství TRITON,
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10, www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7254-956-6

Zdeně

OBSAH

Seznam zkratk	12
Předmluva	13
Úvod: Co je deník a proč ho mají historici čím dál raději	15
Dějiny deníků	17
Proč deník ženský?	19
Dochované deníky a jejich autorky	22
Stav výzkumu (ženských) deníků	25
PRVNÍ ČÁST: DENÍK O SOBĚ	37
První kapitola: 19. století, století osobního deníku	38
Charakteristika 19. století	38
Geneze (ženského) deníku v českých zemích	42
Druhá kapitola: Předpoklady psaní deníku a motivy jeho založení	46
„Spouštěcí mechanismus“	46
Vzdělání	49
Četba	56
Prostor	59
Podněty, sny a snění	61
Třetí kapitola: Podoba a struktura deníku	78
„Nosič“	79
Struktura deníku	82
Jazyk deníků	83
Čtenář a adresát	87
Deník a čas	89
Deník a styl	93
Od pisatelky ke spisovatelce	95

Čtvrtá kapitola: Deník a sociální status: reflexe „velkého světa“	114
Pátá kapitola: Deník a věk pisatelky: reflexe „malého světa“	139
DRUHÁ ČÁST: DENÍK JAKO HISTORICKÝ PRAMEN	163
Šestá kapitola: Svět každodennosti	164
Rodina	164
Přátelství	167
Směr manželský přístav	168
Stav manželský	171
Náboženství a víra	173
Tělo	178
Sedmá kapitola: Vybočení z každodennosti	205
Svátky, slavnosti, podívané	205
Sociabilita	210
Cesty	214
Osmá kapitola místo závěru: Deníky a <i>gender</i>	247
Profese a <i>gender</i>	247
Sebereflexe a <i>gender</i>	255
Ukázky z deníků	267
Deník Anny Cardové-Lamblové	268
Deník Růženy Čechové.....	270
Deníky sester Gabrielových	273
Deník Jarmily Glazarové	276
Deník Julie Hartigové	278
Deník Bronislavy Herbenové	280
Deník Boženy Heritesové.....	283
Deníky Františky Honlové.....	285
Kateřina Jungmannová: Cesta do Libuně, 1849	287
Deník Klementiny Kalašové.....	290

Deník Marie Františky Khevenhüllerové.....	293
Deníky Anny Lauermannové-Mikschové.....	295
Deník Josefy Křížkové	298
Deník Thyrasy Lanhausové (Terézy Novákové).....	300
Deník Anny Pammrové.....	302
Deník Hermíny Pilbauerové.....	304
Deník Sofie Podlipské	306
Deníky Libuše Riegrové.....	309
Deník Elisy Schlikové	313
Deník Anny Schwarzenbergové	317
Cestovní deník Marie Eleonory Schwarzenbergové.....	320
Deník Františky Ševčíkové, provdané Šemberové	322
Seznam vyobrazení	325
Prameny a literatura	327
Rejstřík	346

SEZNAM ZKRATEK

AHMP	Archiv Hlavního města Prahy
ANM	Archiv Národního muzea
ČČH	Český časopis historický
LA	Literární archiv
LA PNP	Literární archiv Památníku národního písemnictví
MZA	Moravský zemský archiv
prac.	pracoviště
prim.	primogenitura
RA	Rodový archiv
rkp.	rukopis(y)
sekund.	sekundogenitura
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv

PŘEDMLUVA

Práce o ženských a dívčích denících *dlouhého* 19. století by nemohla být napsána a vydána bez finanční podpory Grantové agentury České republiky, které touto cestou děkuji.

Poskytnuté materiální prostředky ale k napsání knížky nestačily – rozhodující byla vstřícnost, pomoc, podpora celé řady kolegyně a kolegů z řad historiků, archivářů, pracovníků muzeí, kteří mě informovali o existenci každého ženského deníku, jenž na svém pracovišti objevili či o něm věděli. Jmenovitě bych chtěla poděkovat PhDr. Mileně Secké, CSc., vedoucí knihovny Náprstkovy muzea v Praze, PhDr. Marii Mackové, Ph.D., z Fakulty filozofické University Pardubice, PhDr. Heleně Smíškové, vedoucí děčínské pobočky SOA Litoměřice, PhDr. Eduardu Mikuškovi, vedoucímu žitenické pobočky téhož archivu, PhDr. Evě Bílkové a Mgr. Karolu Bílkovi z pracoviště LA PNP ve Starých Hradech. Poskytnutím informací mi pomohla PhDr. Alena Jakubcová, Ph.D., z Divadelního ústavu Národního muzea v Praze a další kolegové.

Vřelý dík náleží profesoru Jürgenovi Schlumbohmovi, emeritnímu řediteli Historického institutu Maxe Plancka v Göttingenu, který mi pozváním k badatelskému pobytu umožnil knihu v klidu dokončit a v nepřeborném bohatství knihovny najít další inspirující literaturu.

Poděkování patří i mým studentům, diplomantům a doktorandům, kteří se věnovali deníkům a vytěžili z nich zajímavé seminární či diplomové práce. Za připomínky děkuji rovněž PhDr. Ivo Říhovi a za pomoc s překlady z němčiny Mgr. Jiřímu Kubešovi, Ph.D., Mgr. Kláře Kubešové, Mgr. Janě Pižlové, Mgr. Martině Halířové.

Součástí práce jsou ukázky z některých deníků – snažila jsem se vybrat je tak, aby byly zastoupeny různé věkové a sociální skupiny pisatelek, abych zdokumentovala celý časový rozsah práce. Rozmanitá podoba pramenného materiálu, s nímž jsem pracovala, různost jeho rozsahu, jazykové podoby (využívala jsem nejen rukopisů deníků, ale i jejich edic či dokonce editovaných

překladů do češtiny) a různé stupně dochování neumožnily respektovat jednotné ediční zásady, proto jsem se rozhodla uvádět všechny ukázky, jakož i citace v textu a v poznámkovém aparátu, v českém překladu. Jen v několika málo případech, kdy by se v překladu ztratil duch výroku, ponechala jsem jazyk originálu. Zájemcům o původní znění příslušného textu jistě pomůže příslušná odkazující poznámka, samozřejmě jen v případě, kdy se deník dochoval.

Rada pisatelek deníků změnila sňatkem své příjmení, což vedlo jak ke kolísání v označení jednotlivých částí jejich osobních pozůstalostí, tak k rozporům mezi příjmením pisatelky uváděným v prameni a odborné literatuře. Bylo obtížné zvolit jednotný přístup. Pokud se jednalo o fondy uložené v Literárním archivu Památníku národního písemnictví, snažila jsem se respektovat příjmení, která tvoří název fondu (případně jeho část) či osobní pozůstalosti. V případě šlechticů jsem zvolila příjmení, které autorka užívala v době psaní deníku; v rejstříku, který by měl čtenáři v orientaci pomoci, jsem zachytila i jméno autorky po provdání. Tam, kde česká podoba cizího příjmení neurážela sluch, jsem ženská jména přechylovala.

Neméně obtížné bylo pojmenování needitovaného deníku: především dříve inventarizované fondy v Literárním archivu Památníku národního písemnictví postrádají jednotný systém, ať ve způsobu inventarizace či v pojmenování archivních jednotek. Některé deníky byly teprve v průběhu heuristické fáze práce objeveny, případně určeny. Málokterá zůstavitelka své zápisky pojmenovala, v takovém případě je název dokumentu uveden *kurzívou*. Pojmenoval-li deník pořadatel fondu či pokud jsem k pojmenování objeveného či určeného pramene musela sáhnout sama (snažila jsem se o co nejuvýstižnější název), je název uváděn běžným písmem.

Na závěr bych chtěla vyjádřit své potěšení: výzkum osobních deníků, včetně deníků ženských, se utěšeně rozvíjí. Svědčí o tom kvalitní edice a studie, kterých stále přibývá.

V Hradci Králové, v prosinci 2006

„A ptáš se, knížko má, zda dosáhla jsem konečně, po čem tak dlouho prahnu, po čem za noci bezesných myšlenky mé bloudí – srdce milujícího...“
(Teréza Nováková: *Thyrza's Diary. Having been begun on the 25th Decembry 1872, Finished 12th of September 1874*, zápis z 29. 9. 1873)

Úvod

Co je deník a proč ho mají historici čím dál raději

Denník jest kniha, do které znamenáme vůbec vše, co myslíme, cítíme, konáme; tam ukládáme své i cizí úsudky a zkušenosti, jakož i všechny dobré zásady; abychom dle nich se řídíce, stávali se vždy v pravém slova smyslu vzdělanějšími, dokonalějšími...¹ Těmito slovy nabádal roku 1865 dnes už neznámý a zapomenutý autor učitele a adepty učitelství k vedení deníku. V zásadě se nemýlil – jak ukazují některé ze záznamů, v deníku druhé poloviny 19. století už zdaleka nešlo jen o zachycení objektivního dění, ale často také o co nejosobitější reflexi vnitřního světa pisatele.

Lidí toužících zaznamenat události svého života nebylo v oněch dobách málo. Slovo *deník* – či spíše *denník* – nabylo na aktuálnosti a škála jeho významů se poněkud rozšířila. Už Jungmannův slovník obsahuje příslušné heslo: deník je (kromě tiskoviny či jednoho z typů modlitební knížky; tak bylo slovu rozuměno především) „což denního jest, každodenníček [...], kniha nebo registrík, ve které spisují se každého dne zprávy...“². V dobách velkého jazykozpytce si deník psala především šlechta, nicméně v neurozených vzdělaných vrstvách už rovněž zapustil kořínky. Jeho pisatelé připisovali výrazu stejný význam jako dnes my, kdy pod pojmem osobní deník rozumíme „chronologicky řazené, zpravidla datované osobní záznamy, pořizované v krátkých intervalech a bez časového odstupu“³. Deníkem je každý text, psaný

primárně pro vlastní potřebu, pro vlastní potěšení, charakteristický autentičností sebevyjádření a věcnou informativností.⁴ Je prostředkem duševní hygieny, zpovědníkem schopným přijmout a zaznamenat dobré i špatné, prožité i tušené. Skládá se z jednotlivých fragmentů chronologicky zpravidla určitelných, v záhlaví datovaných (byť často neúplně) nebo alespoň nadepsaných názvem příslušného dne v týdnu. Zápisy mohou – ale nemusí – začínat slovy *dnes, nyní, před chvílí*. Obsahují zpravidla sdělení o událostech širšího společenského dosahu, především však informace o soukromé každodennosti pisatele, o jeho přáních, snech, hodnotové orientaci. Tato poslední charakteristika odlišuje deník od všech sbírek citátů, čtenářských či pracovních zápisů, diářů a štambuchů. S jistou dávkou zjednodušení můžeme říct, že deník vykazuje tyto charakteristické znaky:

- píše se (většinou) ze dne na den, z týdne na týden (časový odstup mezi jednotlivými zápisy může být i delší);
- obsah záznamů je (většinou) dán subjektivními prožitky;
- autor se (většinou, či alespoň na první pohled) obrací sám k sobě;
- text není (většinou) určen k zveřejnění;⁵
- deník (většinou) zahrnuje delší časové období.⁶

Přes nepřehlédnutelnou váhavost (opakování adverbia *většinou* zde není náhodné) v přesné definici neváháme říct, že tradice tohoto žánru je bohatá: svými editovanými deníky se do literatury zapsali jak spisovatelé (Johann Wolfgang Goethe, Henri Frédéric Amiel, Victor Hugo, Fjodor Michailovič Dostojevský, Franz Kafka, Jiří Orten, Jakub Deml a mnoho dalších), tak osoby, které proslavilo jen a jen vydání jejich zápisků (Marie Baškirecegová, Anna Franková, Nina Kostěrinová, Nina Lugovská a jiné či jiní). Ponechme stranou nedávnou diskuzi o tom, kdy deník je a kdy není autentickým svědectvím;⁷ ta se ostatně týká výhradně deníkové a memoárové literatury posledních desetiletí 20. století.

Osobní (případně cestovní) deník, který podrobili vědeckému zkoumání nejprve psychoanalytici stavějící na Lacanově teorii sociální identity,⁸ pak literární kritici a teprve po nich historici, patří mezi prameny osobní povahy, *ego-dokumenty*,⁹ podobně jako korespondence či memoáry. Deníky a memoáry bývají rovněž

zahrnovány pod pojem „autobiografický žánr“. Obsah a dikce osobního deníku je blízká dopisu, odtud i jeho častá charakteristika jako souboru dopisů bez adresáta¹⁰, či, jak ještě uvidíme, bez konkrétního adresáta. K denním zápisům přistupuje člověk bez přesné představy tvaru textu,¹¹ píše spontánně, bez nátlaku okolí, což, jak uvidíme, neplatí pro dětské deníky, psané na základě rozhodnutí dospělých.

Dějiny deníků

Snad lze dát za pravdu tvrzení, že zárodky osobního deníku můžeme hledat v každodenních zápiscích perských vladařů, v kronikářských záznamech či politických autobiografiích císařského Říma, ve spisech Marca Aurelia, v Augustinových *Konfesích*.¹² Deník v pravém smyslu se ale nevyskytuje před 15. stoletím.¹³ Počínaje renesancí se vyvíjí jeho primitivní podoba od jednoduchého časového záznamu ke strukturovanému textu, na jehož základě je možno osobnost pisatele poměrně snadno identifikovat. Mezi vzdělanými lidmi přibývalo těch, kdo usilovali zachytit náplň ubíhajícího času, zrychlený chod dění, cestu podniknutou po Evropě či mimo její hranice. V druhé polovině 16. století se objevují deníky v českém prostředí.¹⁴ Před rokem 1650 si je vedli pisatelé z prostředí vysoké aristokracie, představitelé nižší šlechty i neurození vzdělanci; avšak na rozdíl od Francie či německých zemí patrně nikoli ženy.¹⁵ „Psaní o sobě“ nabývá na významu a rozsahu od konce 17. a pak především v průběhu 18. století: v Evropě i Severní Americe dochází k rozmachu (proto)literárních forem umožňujících vyjádřit osobní názor, soukromé pocity a sebereflexi: osobního deníku i příbuzných žánrů, memoárů, korespondence, cestovních deníků, osobních nenáboženských konfesí, domácích záznamů nejrůznějšího druhu, které psali vzdělaní muži i ženy. Důvody rozmachu osobního žánru vidí badatelé zpravidla ve změnách v myšlení, které přineslo osvícenství, zakládající si na sociálních praktikách kladoucích důraz na autonomii jedince a volnost jeho pohybu. K vertikálnímu i horizontálnímu rozšíření deníků přispěla nesporně racionalizace

v měření času, skutečnost, že hodiny a kalendáře se staly běžnou součástí příbytků a byly užívány ke konceptualizaci a řízení každodenních rituálů i významných událostí. Jedinec si tak uvědomil svůj individuální lineárně plynoucí čas, se kterým mohl nakládat.¹⁶ Jako důsledek zvnitřnění víry umožňující sebezkontinuální vznikly v 17. století deníky puritánů a kvakerů; většina kvakerských deníků publikovaných během 18. století jsou deníky žen. Přispěly k formování estetiky výrazu, vyznačovaly se spontaneitou, která začala být považována za jeden z rysů „ženského psaní“, přinesly svědectví o normách ženského chování jak ve světské, tak duchovní sféře.¹⁷

Z hlediska sociální struktury společnosti je deník převážně šlechtickou a měšťanskou (buržoazní) záležitostí. Jeho pisatelé pocházejí z vrstev, které si vytvářejí vlastní, víceméně uzavřený sociální prostor a vlastní konvence. Šlechtický deník sledoval pohyb svého pisatele určený strukturou šlechtického roku. Pokud se týče středních vrstev, z hlediska místa je deník spíše „městským“ žánrem, což platí především pro „buržoazní“ 19. století. Ve městě, centru vzdělanosti, má písemný osobně zbarvený záznam tradici; raněnovověké účetní knihy italských či hornoněmeckých obchodníků nabývající na objemu a výřečnosti daly vzniknout rozsáhlým záznamům, směsici zpráv o obchodních a soukromých aktivitách, s postupně vzrůstajícím objemem informací o vlastní osobě pisatele. Lze říct, že právě ve městech byl učiněn rozhodující krok k autobiografickému žánru.¹⁸

Předminulé století končí – třebaže nedůsledně – éru deníku osvícenců, deníku (často cestovního) strohého, jasného, založeného na poznaných skutečnostech. Vedle výčtů denních událostí se objevují zápisky, v nichž zaznamenané události slouží jako východisko úvah, základ k rozvíjení představ a imaginace, jako báze k „vlastní anatomii“;¹⁹ stávají se místem sebereflexe, často stylisticky vytríbené a originální, výsostným místem sebeanalýzy. Většina badatelů zkoumajících problematiku *ego-dokumentů* považuje takový deník za žánr typický pro poslední dvě století.²⁰ Cestu k němu otvírá období před francouzskou revolucí, doba střetu racionalismu 18. věku s romantickým solipsismem (k inspekci vlastního nitra vyzval Rousseau svými *Konfesemi*) a indi-

vidualismem. Deníkový žánr měl pro romantiky zvláštní přitažlivost – vyhovoval jejich postulátu jednoty života a díla i zálibě ve fragmentární výpovědi. Nemusíme chodit daleko: v našich zemích jsou nejznámějším projevem romantické autentifikační tendence deníky Karla Hynka Máchy.²¹

Proč deník ženský?

Zatím se zdá, že – až na výjimky – souvisí vznik ženských autobiografických textů deníkového či memoárového typu s osvícenstvím; na rozdíl od historicky starších deníků mužských se objevují právě tehdy, a stejně jako ony nejdřív v šlechtickém prostředí.²² V 19. století jsou ženské deníky v celé Evropě vcelku běžnou záležitostí, což se týká i českých zemí. Nic na tom nemění skutečnost, že *Ottův slovník naučný* zná z osobních pouze „denník studentský, do něhož si chlapec neb mladík studující zapisuje nejen každodenní události školní i mimoškolní, ale i myšlenky o zjevech literárních, o knihách přečtených, jakož i výňatky z dobrých spisovatelův“²³. Autor se mýlil: dnes stejně jako v 19. století jsou autory deníku ženy i muži, dívky i chlapci. Soudě podle nedávných výzkumů, v období adolescence k němu mají dívky blíže: v současnosti si píše deník jedna ze tří dívek, ale jen jeden z padesáti chlapců. S přibývajícím věkem je tento rozdíl méně výrazný.²⁴ Nemáme důvod nevěřit, že podobně tomu bylo i v 19. století. Na druhé straně jsou (byly) mužské deníky častěji vydávány tiskem, což platí pro editorskou praxi v zahraničí i u nás.²⁵ V českých zemích ženské deníky nevzbudily (zatím?) u nakladatelů výraznější zájem.²⁶ Historik, na rozdíl od čtenáře, je spokojen, neboť editovaný deník badatele pokaždé nepotěší. Ediční zásahy často znemožňují rozpoznat jeho skutečnou výpovědní hodnotu; situaci komplikuje navíc skutečnost, že u většiny editovaných deníků se originál buď vůbec,²⁷ nebo zčásti²⁸ nedochoval. Editor či editorka k textu přistupovali občas poněkud svévolně, řídíce se nejrůznějšími ohledy, nikoli však zásadami ediční práce. Dnes už nelze určit, co je v deníku autentické a co vydavatel(ka) vynechal(a) nebo dodal(a) z vlastní iniciativy a nám

často nepochopitelných příčin.²⁹ Že tím pramenná hodnota deníku utrpěla, není jistě třeba zdůrazňovat.

Zvolila jsem za téma své práce jen ženské deníky *dlouhého* 19. století, k čemuž mě vedlo několik důvodů. Prvním je dlouhodobý zájem o dějiny ženy vnímaný v rámci dějin každodennosti. Zadruhé jsou ženské deníky nezastupitelným pramenem v historickém *genderovém* bádání. Od otištění dnes již klasického článku Joan W. Scottové *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, jenž vyšel roku 1986 v *American Historical Review* a pak znovu o dva roky později v *Gender and the Politics of History*, se kategorie *gender* užívá v našem prostředí rádo a občas bez rozmyslu. Připomeňme, že podle Joan W. Scottové je *gender* „konstitutivní prvek sociálních vztahů založený na obecně vnímaných rozdílech mezi pohlavími, současně je určující ve vztahu k moci“³⁰. Kategorie *gender* je sociálním a kulturním vymezením pohlaví, systémem rolí přisouzených tomu či onomu pohlaví, je tzv. „sociálním pohlavím“³¹. Toto „sociální pohlaví“ je konstruováno diskursivně a zejména normami chování, které tento diskurs produkuje. Normy utvářející ženské a mužské chování se v průběhu dějin mění. Na příkladu deníků *dlouhého* 19. století, reflexe okolního světa i vlastního nitra, lze sledovat, jak se *gender*, v oblasti norem daný závazným konstruktem feminity na jedné a maskulinity na druhé straně, měnil. Zatřetí: víme, že ačkoli vstup žen do kvalifikovaných profesí v průběhu druhé poloviny 19. století narušil hranici oddělující svět veřejný a soukromý, zůstávaly představitelky „druhého pohlaví“ pod mužskou kuratelou: byly něčí dcerou, sestrou, manželkou, matkou... Byly *předmětem* mužské touhy a lásky, dominance i násilí. K těmto skutečnostem zaujímaly určitý postoj – ten prameny úřední povahy zpravidla neodrážejí, na rozdíl od deníků či dopisů. A za čtvrté: v sociálně i nacionálně se polarizující společnosti zastávala každá žena určitou pozici, patřila k určitému sociálnímu (případně dosud stavovskému), národnímu, někdy i profesnímu prostředí, s jehož zájmy se ztotožňovala, jehož snahy obhajovala – nebo naopak odmítala. Je lákavé hledat, do jaké míry je tento konglomerát *privátního* a *veřejného*, *objektivního* a *subjektivního* přítomný v ženských denících vypovídajících o soukromých názorech na dívčí

(ženské) vzdělání, reflektujících výchovu a sebevýchovu, cestu k manželství a realitu mateřství, odrážejících postoje a názory žen různých věkových skupin, manželek, matek, babiček, vdov i žen, které se neprovdaly. Vyprávějí o naději a víře, společenských aktivitách, o identifikaci s (nacionálně zjitřeným) prostředím či o vzpouře proti němu. Najdeme v nich zachycení přechodových rituálů spojených s životními cykly, obraz ženského těla a možností jeho prezentace, přijetí či odmítnutí dobového genderového konstruktů, především normy feminity, vzácněji reakci na ideál maskulinity ... Nabízejí autoportrét pisatelky, kreslí podobenky jejích blízkých, odrážejí subjektivní obraz soudobé společnosti. Deníky samy o sobě k rekonstrukci „ženských dějin“ českých zemí 19. století samozřejmě nestačí – podobná syntéza není ostatně naším cílem. Zachycují však *velký* i *malý svět*, onu každodennost rozpuštěnou či rozpouštějící se v politických a sociálních dějinách – právě tu budeme hledat.

Pokud se týče časového rozsahu práce, zaměřila jsem na „dlouhé“ 19. století, které uběhlo mezi útokem na pařížskou Bastilu a výstřely v Sarajevu, s přesahy na obě strany. Francouzská revoluce dala ženám poprvé příležitost kolektivního gesta, první světová válka dokázala, že zastanou profese až dosud vyhrazené výhradně mužům. Ačkoli je zřejmé, že obě události zamíchaly *genderovými* koncepty, jako mezníky je berme se značnou rezervou: zápisy v osobních denících dávají minulosti jinou strukturu, než mají *velké* dějiny. Chronologický rámec zkoumaných dokumentů vymezují léta 1763–1916, pokrývají tedy ono *dlouhé* 19. století, samozřejmě bez respektu k oficiálním mezníkům značícím jeho počátek a konec: žádný deník ze zkoumaného korpusu nevznikl bezprostředně pod dojmem 14. července 1789 či léta 1914.

Spouštěcím mechanismem ani periodizačním mezníkem ženského deníku nebývá bitva, objevení světadílu či revoluce, ale událost, jež se odehrála v bezprostředním okolí pisatelky a pro její aktéry a zúčastněné byla mnohem důležitější, než vyhlášení občanského zákoníku, Palackého psaní do Frankfurtu, nezdar fundamentálních článků či anenské patenty. *Zážitek*, pocit, nápad, jenž považovala za důležitý, svěřila deníku, přitom se učila artikulovat své myšlenky, popsat své dojmy, city a trápení. Osobní

deník jí skýtal i další možnosti: být místem pro tiché vyjádření revolty, místem pro snění, bezpečným místem, kam lze uložit tajemství.

Dochované ženské deníky dokládají – jistě nikoli překvapivou – skutečnost, že si lidé psali, píší (a zřejmě i budou psát) deník v době míru i války, v dětství a raném mládí i zralém věku, někdy – vzácněji – od dětství do zralosti či do stáří. Všechny jsou specifickým a zajímavým pramenem, který upřesňuje kontury a doplňuje obsah 19. věku.

Dochované deníky a jejich autorky

Označíme-li autentické texty a dobová svědectví vykazující alespoň některý ze shora uvedených parametrů za deník, vyvrátíme původní hypotézu, že ženských deníků se pro 19. století dochovalo jen omezené množství. Opak je pravdou. Většinou se nacházejí v archivech, jen v menší míře bylo možné využít editovaného materiálu. Třebaže jsem k získání co nejširšího souboru dokumentů využila i všech dostupných odborných prací, včetně těch, které se pro mě zajímavého pramene pouze týkaly, jsem si vědoma skutečnosti, že jsem zdaleka všechny deníky nenašla, že jsem všechny objevené nemohla důkladně prostudovat – mimo jiné proto, že nebylo v mých silách navštívit všechny archivy, v jejichž regálech se přítomnost ženského deníku dala tušit.

Řadu rukopisů, neznámých, zapomenutých či dokonale utajených se ale podařilo objevit, ba nově editovat; pokud ne celé, pak alespoň jejich části. Je zřejmé, že 74 deníků, které z archivů, knihoven či antikvariátů vyšly na denní světlo, představují jen zlomek těch, které byly kdy napsány. Želet nutno především deníků doby předbreznové, vzniklých v jazykově českém prostředí, které byly prokazatelně vedeny, ale jsou – patrně nenávratně ztraceny.

Získané dokumenty mají různou podobu, obsah, strukturu, rozsah... Pokud k jejich určení užijeme typologie vztahující se k moderním deníkům druhé poloviny 20. století (deník autochtonní neboli primární, deník otevřený, psaný s cílem zveřejnění,

a deník fiktivní, který, jak název napovídá, deníkem není), jedná se výhradně o typ autochtonní, o intimní výpovědi bezprostředně neurčené ke zveřejnění,³² byť v ní může být tato možnost – vědomě či bezděčně – zakódována. Jen několik textů obnášelo beletristický potenciál, který umožnil jejich pozdější literalizaci.³³

Shromážděné deníky jsou nestejného rozsahu, od torza pouhých několika stránek po sedmdesátku³⁴ sešitů, nestejně jazykové a stylistické úrovně, různé vypovídající hodnoty. Jsou psané česky, francouzsky a německy, ojediněle jinými jazyky.

Pokud se týče věkové skladby pisatelek, máme zastoupeny všechny věkové skupiny. Nejmladší dívky, jejichž deník se dochoval, byly v době jeho založení deseti–dvanáctileté; nejstarší si založily deník před padesátkou. Kolik jich vydrželo – byť s přestávkami – psát po celý svůj život, nevíme: deníky dokumentující život své pisatelky od mládí do stáří – či do smrti – se dochovaly jen ojediněle.³⁵

Větší část dochovaných deníků tvoří deníky osobní. Zvláštní místo zaujímají deníky cestovní. Mezi oběma typy není ovšem vždy patrná hranice. Existují deníky začínající i končící podniknutou cestou; ba dokonce několik deníků jedné autorky, z nichž každý mapuje jiné putování. Není však výjimkou, že deník cestovní přechází v deník osobní, že deník, započatý jako osobní, zachycuje i podniknutou cestu. Jindy s přívlastkem oprávněně váháme: jsou zápisky pěvkyně Klementiny Kalašové, popisující jen několik měsíců z víceletého studijního pobytu v Petrohradě a Moskvě, spravedlivě se věnující vlastnímu *já* i popisu ruské reality, včetně někdy dobrodružných přesunů z místa na místo, deníkem osobním nebo cestovním.³⁶

Spektrum sociálního prostředí, z kterého ženy pocházely, není příliš rozsáhlé: podobně jako je tomu v případě memoárů, i deníky – až na výjimky – vyšly z pera představitelky elit, rodem či kulturních.³⁷ Deník ženy, jejíž „otec byl dělník a matka služka“, která jako dítě neznala „jakou chuť má pivo a maso“³⁸ známe jediný: jistě nebudeme daleko od pravdy, prohlásíme-li, že bez příchodu sotva sedmnáctileté Pepičky Křížkové do domu U Halánků a bez nesporného společenského vzestupu jejího (a patrně i jejich sourozenců) by byl deník sotva vznikl. Mezi deníky napsané

ženami z prostředí dolních vrstev lze ještě zařadit rukopisné zlomky z pera Marie Bartošové, pozdější spisovatelky Marie Majerové (dochované deníky si ale psala už jako manželka socialistického novináře), sotva však rozsáhlejší rukopis Františky Honlové z České Třebové, jejíž otec, zvaný poněkud pejorativně „šátkař“,³⁹ byl majitelem domu, polností a hostince. Majetkově patřila tedy rodina mezi dolní střední vrstvy, třebaže se, s výjimkou dcery, úroveň její vzdělanosti shodovala s úrovní dolních vrstev. Každopádně dvě posledně jmenované autorky nabyly, třebaže zčásti vlastní zásluhou, na svou dobu a panující náhled na ženy mimořádného vzdělání (shodou okolností pobýly obě v klášterní škole). A u obou je následný vzestup jejich společenské autority, jenž umožnil zařadit se mezi (lokální, resp. kulturní) elity, nesporný. Obě pocházely z malého města; ve venkovském prostředí, do něhož po většinu 19. století patřila největší část populace, se nepodařilo žádnou autorku deníku najít. Jinými slovy: v nejméně početném prostředí urozených si deníky psaly snad všechny dívky a řada dospělých žen, v početnějších vrstvách měšťanských (buržoazních) byl tento jev častý, nikoli samozřejmý, pro dolní městské vrstvy, v české společnosti 19. století početně výrazně zastoupené, disponujeme příklady zcela ojedinělými, pro venkovské žádným.

Osobní písemné pozůstalosti se v úplnosti dochovaly vzácně; v neméně míře to platí pro deníky. Dopsaný i nedopsaný deník riskoval zánik několikrát. Občas ho zničil sám pisatel; mohl k tomu mít ty nejrůznější důvody.⁴⁰ Jindy skončily zápisky na dně zásuvek či prádelníků a po smrti autora byly vystaveny riziku zmaru znovu. Uchránil-li deník bytí, ohrozilo ho stěhování, zánik rodiny, živelné katastrofy. Vyšel-li ze všech rizik zdrav, skončil v soukromém nebo veřejném archivu, přičemž, příznejme si, jen druhá možnost je výhrou i pro badatele. Šlechtické deníky zůstaly v rodových archivech, zařízeních, na která byli příslušníci rodu oprávněně hrdi a o které nechávali pečovat většinou odborníka. Po roce 1948 přišla odborná péče vniveč – s rodovými fondy se nakládalo všelijak, ne vždy se proto dochovaly v úplnosti. O ženských pozůstalostech to platí dvojnásob: k osobním písemnostem žen, bytostí patřících do privátního světa, mívali

archiváři zpravidla méně úcty, než k osobním písemnostem mužů, jež zrcadlily *velký* svět politiky, rodových privilegií či majetku. Přičteme k tomu skutečnost, že osobní věci, včetně písemností, provázely ženu životem a spolu s ní měnily místo bydliště, ať získaného sňatkem či přestěhováním se k některému ze ženatých či vdaných sourozenců, případně dalším příbuzným.⁴¹ Žádný div, že se deníky poztrácely, dochovaly torzovitě, bez uvedení jména, či byly omylem archiváře přisouzené jiné osobě.⁴² Potomci zaujali k deníku pietní postoj spíše výjimečně: jen někteří se postarali, aby zůstal dějinám zachován.⁴³

Kromě šlechtických se do archivu dostaly deníky žen, které se proslavily buď jako příbuzné významnějšího se muže, nebo vlastní zásluhou, především svým uměním či výkonem kvalifikované profese. Pokud pisatelka deníku přišla do osobního či zprostředkovaného kontaktu se světem písemnictví, naděje na dochování deníku se rázem zvýšila: o osobní fondy spisovatelů a spisovatelek pečoval Archiv Národního muzea, odkud většinou přecházely od šedesátých let minulého století do Literárního archivu Památníku národního písemnictví v Praze. Lze říci, že většina „nearistokratických“ deníků, s nimiž jsem pracovala, je právě v Literárním archivu. Méně často se deníky uchovaly v osobních pozůstalostech v státních okresních archivech, případně v archivech muzeí.⁴⁴

I když nám zůstal jen zlomek deníků napsaných či rozepsaných v průběhu *dlouhého* 19. století, skutečnost, že vést deník bylo vcelku rozšířeným zvykem, dokládá zmínka o jeho existenci v písemnostech potomků,⁴⁵ případně v edičním počínu, jehož cíl byl odlišný.⁴⁶ Navíc lze předpokládat, že nezanedbatelné množství ženských deníků zůstává stále v osobním vlastnictví rodin; do dvou z nich jsem měla možnost nahlédnout.⁴⁷

Stav výzkumu (ženských) deníků

Zdá se, že v bádání o denících si své prvenství udržují francouzští badatelé,⁴⁸ jimž na paty šlape historiografie německá.⁴⁹ Ve Francii začal takřka raketový start zájmu o deníky na konci

šedesátých let 20. století, o několik let později proběhla řada vědeckých konferencí a kolokvií; z většiny z nich vyšly i sborníky.⁵⁰ Účast literárních teoretiků a psychoanalytiků nastinila, kterými směry se může – a má – další bádání o denících ubírat. Historikové a literární historikové se příležitosti chopili poměrně rychle. Námětem některých vědeckých setkání se staly prameny osobní povahy vůbec – takové bylo například kolokvium konané na univerzitě v Nantes v říjnu 1982 či na něj navazují setkání, jež se konalo z iniciativy francouzských a německých badatelů ve dnech 8.–18. července 1987 v Centre culturel et international v Cerisy-la-Salle.⁵¹ Třebaže cílem bylo zaměřit se na všechny aspekty především korespondenčního žánru, který zajímal až dosud především literární historiky, a prosadit nové metody jeho zkoumání, nemohly deníky zůstat stranou. Implicitně byly přítomné takřka ve všech přednesených příspěvcích, explicitně se jim věnovala *sandovská* a *stenhalovská* badatelka Martine Reidová z yalské univerzity. Snaha dobrat se podob ženské reflexe minulého světa, obsažené v dochovaných (převážně editovaných) ego-dokumentech, jejichž zůstavitelkami byly příslušnice „druhého pohlaví“, přivedla roku 1989 Američanku Cheryl Clineovou k vydání důkladné bibliografie editované ženské korespondence, memoárů a deníků; shromáždila v ní 2 631 bibliografických údajů vztahujících se k k výše uvedenému typu edic, které vycházely od 18. století do druhé poloviny osmdesátých let 20. století především v Evropě a Severní Americe. Všechny údaje jsou doplněny stručnou anotací.⁵²

Zdá se, že jistý mezník v bádání o osobním deníku představuje rok 1997: proběhly dvě výstavy – na jaře *Private Histories: Four Centuries of Journal Keeping* v Pierpont Morgan Library v New Yorku a v září *Un journal à soi ou la passion des journaux intimes* v městské knihovně v Lyonu.⁵³ O syntézu týkající se evropského ženského deníku se pokusila německá kulturní historička Verena von Heyden-Rynschová, která založila svou práci *Belauschtes Leben Frauentagebücher aus drei Jahrhunderten*, jež vyšla roku 1997 v nakladatelství Artemis a Winkler v Düsseldorfu a Zürichu, na písemných svědectvích 32 evropských žen, ať již proslavených vlastní uměleckou, politickou nebo vědeckou činností či

známých (pouze) svým deníkem.⁵⁴ Za nejdůležitější událost roku však považujeme vydání unikátní práce profesorky princentské univerzity Natalie-Zemon Davisové; dílo představuje určité završení *nového čtení* ženského *ego-dokumentu* coby historického pramene. Pod titulem *Women on the Margins: three seventeenth-century lives*⁵⁵ představila N.-Z. Davisová obraz tří žen, měšťanek z kupeckého a řemeslnického prostředí: židovky, katoličky a protestantky, které zanechaly dědictví nad jiné cenné – svá osobní svědectví o ženském soukromí 17. století. Glíkl bas Judah Leib byla židovská obchodnice v Hamburku a později v Metách, Marie Guyart, církevním jménem Marie de l'Incarnation, se stala misiónářkou ve francouzské Kanadě a Maria Sibylla Merian,⁵⁶ Němka a radikální protestantka, byla amatérskou malířkou a entomoložkou. Jejich osudy, jejich boj s každodenními starostmi, s melancholií, strach ze samoty, hrozba moru, nemoci a smrti, jsou zasazeny do širšího rámce dějin příslušného města, země, vyznání, do dějin kultury a myšlení. Mimořádně zdařilá práce založená na třech velmi rozdílných a přece velmi podobných *ego-dokumentech* dokládá mimo jiné význam psaní a jazyka pro objevení ženského „já“, ženské identity.

Další díla pak vycházela po celá devadesátá léta a bádání o *ego-dokumentech* (nejen ženských) pokračuje i v novém tisíciletí. Za shrnutí metodických přístupů lze považovat sborník editovaný Casparem von Greyerzem, Hansem Medickem a Patrice Veitovou *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500–1850)*,⁵⁷ který mj. obsahuje studii Esther Baur o denících Anny Marie Preiswerk-Iselin.⁵⁸ Také v českých zemích přinesl zájem o ženské deníky první plody, a to jak v podobě jejich edic či odborných studií,⁵⁹ tak v podobě monografií, které se o deníky (a soukromou korespondenci) opírají.⁶⁰

Deník, jenž má různý obsah, jazykovou a stylistickou úroveň, může mít mnoho podob. Pro usnadnění kritické fáze práce s tímto zajímavým pramenem je třeba stanovit určité cíle a kritéria. V prvé řadě jsem se pokusila o charakteristiku deníků jako takových: od stanovení předpokladů, za nichž mohly vzniknout, přes charakteristiku *nosiče*, jeho struktury, jazyku, stylu. Snažila jsem

se o hledání vztahu mezi založením (vedením) deníku a osobou pisatelky, jejím věkem a sociálním postavením. Reflexe společenského statusu pisatelky je přítomna v řadě deníků, ať už se jedná o reflexi *velkého světa*, či světa *malých sociálních struktur*. Jinou podobu měly deníky školaček, matek, jinak vypadaly zápisky celoživotních pisatelek. Svá specifika měly cestovní deníky. Zajímal mě vztah mezi psaním deníku a dalšími zájmy a aktivitami autorky. Další otázkou, již jsem si položila, byl motiv založení deníku a věk při zahájení psaní. Sledovala jsem jejich chronologický záběr, frekvenci zápisů, pečlivost při dataci, přerušování, případně opětovné pokusy o návrat k psaní. Neméně důležitá je otázka možností využití deníku jako historického pramene, především pro tzv. dějiny žen, *women's history*, v rámci dějin kulturních. Deník se osvědčil jako pramen k dějinám rodinných vztahů, k rekonstrukci dobových představ o lásce a přátelství, upřesnil dobovou podobu manželství a mateřství. Je pramenem k ženské sociabilitě, k dějinám těla, k dobovému konstruktu feminity, vzácněji maskulinity, tedy, jak výše řečeno, k *gender history*. Najdeme v něm sebereflexi autorky. Autorkami několika dochovaných deníků byly ženy, které se neprovdaly: k problematice těchto *single women* nebylo zatím mnoho řečeno; snad práce přispěje ke korekci některých stereotypů.

Poznámky:

¹ *Co jest denník vůbec, učitelský zvláště a jaký prospěch z řádného vedení denníku pro učitele vyplývá?* Škola a život, seš. 5, 1865, s. 147.

² (Josef JUNGMANN): *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna...*, I, Praha 1989, s. 355.

³ Dagmar MOCNÁ, Josef PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha 2004, s. 98.

⁴ MOCNÁ, PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 98.

⁵ Teprve s rostoucí oblibou „zápiskového“ žánru přibývá autorů, kteří „beztak relativní spontaneitu tvořivé chvíle padělají a od počátku své privatissimum ‚adresují‘ na trh. Obvykle se to dobře pozná, těžko sobě utéct.“ Jiří CIESLAR: *Hlas deníku*. Praha 2002, s. 35.

⁶ Martine REID: *Écriture intime et destinataire*. In: Mireille BOSSIS (ed.): *L'Épistolarité à travers les siècles. Geste de communication et/ou d'écriture*. Centre culturel international de Cerisy-la-Salle, France. Zeitschrift für französische Sprache und Literatur – Beiheft 18. Franz Steiner Verlag Stuttgart 1990, s. 21.

⁷ Lubomír MACHALA: *Literární bludiště. Bilance polistopadové prózy*. Praha 2001, s. 33 an.

⁸ Pam MORRISOVÁ: *Literatura a feminismus*. Brno 2000, s. 116 an. Podrobněji Beatrix DIDIER: *Le journal intime*. Paris 1976.

⁹ Uvedeného označení se pro tento druh pramenů používá (nikoli důsledně) v německém prostředí od posledních desetiletí minulého století; vedle deníků, autobiografií, memoárů sem bývají řazeny i dokumenty právní povahy, bezděčně vypovídající o subjektivitě jednajících osob. Sr. Winfried SCHULZE: *Ego-Dokumente. Annäherung an der Menschen in der Geschichte. Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“*, in: Winfried SCHULZE (Hg.): *Ego-Dokumente. Annäherung an der Menschen in der Geschichte*. Berlin 1996.

¹⁰ REID: *Écriture*, s. 21, 23; srov. též Verena von der HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie. Trois siècles de journaux intimes féminins*. Traduit de l'allemand par Philippe Giraudon. Gallimard 1998, s. 12.

¹¹ CIESLAR: *Hlas deníku*, s. 35.

¹² HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie*, s. 16–17.

¹³ Srov. např. *Journal d'un bourgeois de Paris (1405–1449)*, týkající se stoleté války, či deník benátského malíře Jacopa da Pontormo (1494–1556), vedený mezi léty 1554–1556; dále deníky Albrechta Dürera z let 1520–1621, či deník tübingenského profesora Martina Crusiuse z let 1573–1604 (*Diarium Martini Crusii*, Tübingen 1927) aj.

¹⁴ Srov. Petr MAŤA: *Nejstarší české a moravské deníky*. (Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny). Folia Histoica Bohemica 18, Praha 1997, s. 99–120.

¹⁵ MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky*, s. 107; Helga MEISE: *Die Tagebücher der Landgräfinnen Sophia Eleonora und Elisabeth Dorothea von Hessen-Darmstadt. Höfische Ego-Dokumente des 17. Jahrhunderts zwischen Selbstvergewisserung und Selbstreflexion*, in Magdalene HEUSER (ed.): *Autobiographien von Frauen. Beiträge zu ihrer Geschichte*. Tübingen 1996, s. 49–70. Obě princezny začaly psát deník jako mladé dívky a vytrvaly až do svého vdovství. Srov. též Helga MEISE: *„Wahr ich*

den gantzen Nachmittag betrübt: Trauer und Melancholie in der Diaristik von Frauen in der Frühen Neuzeit. In: Mererid Puw DAVIES, Beth LINKLATER, Gisela SHAW (ed.): *Autobiography by Women in German*, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien 2000, s. 69–85.

¹⁶ Elizabeth C. GOLDSMIT: *Diaries and Memoirs*. In: Alan Charles Kors (ed.): *Encyclopedia of the Enlightenment*, 1, Oxford 2003, s. 349.

¹⁷ Deník Joany Vokins (1691), Elizabeth Taylor Stirredge (1711), Margaret Lucas (1770); srov. GOLDSMIT: *Diaries and Memoirs*, s. 349.

¹⁸ Fabian BRÄNDLE, Kaspar v. GREYERZ, Lorenz HEILIGENSETZER, Sebastian LEUTERT, Gudrun PILLER: *Texte zwischen Erfahrung und Diskurs. Probleme der Selbstzeugnisforschung*. In: Kaspar von GREYERZ, Hans MEDICK, Patrice VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500–1850)*. Böhlau Verlag Köln Wien 2001, s. 25.

¹⁹ HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie*, s. 29 an.

²⁰ REID: *Écriture intime et destinataire*, s. 20–26; *Un journal à soi ou la passion des journaux intimes*. Catalogue établie par Philippe Lejeune avec la collaboration de Catherine Bogaert, commissaire de l'exposition. Exposition dans la Bibliothèque municipale de Lyon, 30. 9. – 27. 12. 1997. Association pour l'Autobiographie et le Patrimoine Autobiographique. Amis des bibliothèques de Lyon, b. d. (1997), s. 8.

²¹ MOCNÁ, PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 100–101.

²² Srov. např. Elena GRETCHANAIA: *Les écrits autobiographiques des femmes russes du 18e siècle rédigés en français*. Dix-Huitième siècle, No 36, 2004, s. 132–154.

²³ *Ottův slovník naučný*, 7, Praha 1893, s. 301. Heslo dál uvádí deník účetní, peněžní, „deník sýpky, krmiva a steliva“, „deník dohodců“ a plavební deník.

²⁴ *Un journal à soi ou la passion*. s. 11.

²⁵ Srov. již zmíněný soubor brilantních statí o tvůrcích spojených s „deníkovou vnímavostí“; CIESLAR: *Hlas deníků*. Mezi autory deníkových textů 19. a 20. století figuruje (s. 222–227) jen jedno ženské jméno – Jarmily Čapkové; deník se ale týká období, které přesahuje náš časový rámeček.

²⁶ Viz jejich soupis, srov. *Prameny a literatura*, s. 325–327.

²⁷ Sofie PODLIPSKÁ: *Z let probuzení. Kniha první: Paměti a korespondence Bohuslavy Rajske z let 1839–1844*; Jiří FREJKA (ed.): *Deník Jarmily Horákové*. Podle deníku, záznamů, korespondence napsal Jiří Frejka. Praha 1948; Alma KŘEMENOVÁ: *Anna Pammrová – životopis*. Tišnov 2005.

²⁸ Jelena HOLEČKOVÁ-HEIDENREICHOVÁ: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1941².

²⁹ Tento nešvar není typický jen pro české prostředí (viz výše uvedené deníky S. Podlipské, A. Pammrové, J. Horákové); srov. Cheryl CLINE: *Women's Diaries, Journals, and Letters. An Annotated Bibliography*. Garland Publishing, Inc., New York, London 1989, passim.

³⁰ Joan W. SCOTTOVÁ: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, otištěný roku 1986 v *American Historical Review*, s. 1065–1066, cit. dle *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, New York 2001, 1, s. 17, 66. Srov. též práci Ann OAKLEY: *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2000.

³¹ Feministické teorie, ženská studia, *gender studies*. http://dec59.ruk.cuni.cz/~xvitap/pdf_skripta/TEORIE13.pdf

³² MOCNÁ, PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 99.

³³ Např. deník Bohuslavy Rajske, cestovní deník Zdenky Braunerové, deníky Anny Pammrové, Jarmily Horákové, viz seznam pramenů a literatury.

³⁴ Soukromý archiv Terezy Riedlbauchové, Přepis Deníků Anny Lauermannové-Mikschové, cca 1870–1920. Vzhledem ke komplikovaným vlastnickým vztahům není možné deníky přesně spočítat.

³⁵ LA PNP, Sofie Podlipská, Osobní fond, Rukopisy vlastní, Upomínka na roky 1853–1856; Deník (beze jména) 1856–1857; Deníkové záznamy (beze jména) 1858–1861; Anežka ČERMÁKOVÁ-SLUKOVÁ (ed.): *Sofie Podlipská, Z denníku*. Ženský svět 24, 1920, s. 10–12, s. 52–54, s. 305–307; LA PNP, Růžena Svobodová, Osobní fond, rukopisy vlastní, Deníkové zápisky 1881–1918; Soukromý archiv Terezy Riedlbauchové, Přepis Deníků Anny Lauermannové-Mikschové, cca 1870–1920; torzovitě též Božena Heritesová, LA PNP, Božena Heritesová, Osobní fond, rkp. vlastní, Deníky 1894–1959.

³⁶ LA PNP, Marie Kalašová, Osobní fond, inv. č. 645, „38 zápisníků s různými poznámkami Marie Kalašové a rodiny Kalašovy“. Deník K. Kalašové z roku 1870 není nijak označen.

³⁷ Nabízí se užití Parsonova pojetí elit: nikoli pouze představitelé vládnoucí třídy, ale jedinci, kteří se ve společnosti „silně“ uplatnili. *Velký sociologický slovník*, I, Praha 1996, s. 252–253. Dále srov. Milena LENDEROVÁ, Zdeněk BEZECNÝ: *Několik poznámek k proměnám elit v Čechách*. In: Milena LENDEROVÁ, Zdeněk BEZECNÝ, Jiří KUBEŠ (ed.): *Proměny elit v moderní době*, Sborník k narozeninám docenta Roberta Saka. České Budějovice 2003, s. 40 an.

³⁸ Slova Josefy Křížkové, provd. Náprstkové; cit. dle Irena ŠTĚPÁNOVÁ, Ludmila SOCHOROVÁ, Milena SECKÁ: *Ženy rodiny Náprstkovy*. Praha 2001, s. 55.

³⁹ Srov. Bohuslav ŠTANGLER: *Na Ostrově*, Zprávy z muzeí od Trste-nické stezky, 10, 1970, 56–58; Jan SKALICKÝ: *140 let od narození Františky Honlové*. Českotřebovský zpravodaj 9, 1998, s. 31.

⁴⁰ Část svého deníku zničila dvacetiletá Sofie Podlipská, srov. LA PNP, Sofie Podlipská, Osobní fond, rukopisy vlastní. Její deníky z let 1863–1882 jsou nezávěsné, deníky z let 1887–1897 se dochovaly jen díky (velmi neobdobné, až devastující) editaci Anežky Čermákové-Slukové, podle jejíž slov se v pozůstalosti S. Podlipské nacházelo ještě po první světové válce 21 knih deníků, srov. ČERMÁKOVÁ-SLUKOVÁ (ed.): *Sofie Podlipská*, s. 10. Nezůstal nám ani Podlipské deník z cesty na Moravu z roku 1872, který zmiňuje v jejím životopise Jelena HOLEČKOVÁ-HEIDENREICOVÁ: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1941², s. 50, 102. Podlipská údajně tvrdila, že své staré deníky páli, *ibid.*, s. 102. Úvahy o zničení zápisků najdeme také např. v *Denících Františky Honlové*: „Proč se chvěje má ruka, kdykoliv chci zničit všelikou upomínku na onu dobu? Má snad hlásat denník můj mou vinu! hroznějšího žalobníka by nebylo. Vždyť se hnusí čtení těch zápisek mě[!], která sem předce psala! Jak teprv, kdyby je měl jiný číst! Musím je spálit a předce nemůžu. Zdá se mi, že bych tím někoho usmrtila a týkají se pouze mne. Divné.“ Milena LENDEROVÁ, Vladan HANULÍK, Sylvie ČERNÁ, Andrea HUDÁKOVÁ, Lucie JELÍNKOVÁ, Michaela ŠANDOROVÁ (ed.): *Deníky Františky Honlové*. Fontes Historie Pagī Pardubicensis, 2, 2005, Pardubice 2005, s. 111.

⁴¹ Viz deník Marie Františky Khevenhüllerové, uložený v SOA Třeboň, prac. Jindřichův Hradec, Rodový archiv Czerninů, neinv.; dále *Mon voyage à Paris*, deník z cesty do Paříže napsaný Eleonorou Žofii ze Schwarzenbergu, uložený v SOA Plzeň, Pobočka Klatovy, RA Windischgrätzů, inv.

č. 1682, kart. č. 442; či deník malé Marie Eleonory, rozené ze Schwarzenbergu, provdané Windischgrätzové, uložený tamtéž, srov. RA Windischgrätzů; Marie Eleonora Windischgrätzová, Cestovní deník 1806; neinv.

⁴² Viz Deníky Elisy Schlikové, přisouzené jejimu bratrovi Františkovi, srov. SOA Zámorsk, RA Schliků, inv. č. 189, III, 43, Válečný deník Fr. Šlika z napoleon. válek, 1809–1815, originál a opis, kart. č. 20. Také deník Eleonory Žofie Schwarzenbergové byl zařazen jako deník její neteře Marie Eleonory, provd. Windischgätzové, SOA Plzeň, RA Windischgrätz, inv. č. 1682, *Mon voyage à Paris*, kart. č. 442.

⁴³ „Přeji si, aby tento deník psaný mou matkou, byl uchován na zámku v Teplicích“, napsala na předešlí prvního ze svazků Marie Luisa Clary-Aldringen (1777–1864), dcera autorky, a doplnila základní biografická data pisatelky. Zápisky opatřila jednotnou celoplátěnou modrou vazbou se zlácenou ražbou v hřbetu. Srov. Deníky Marie Sidonie Chotkové, RA Clary-Aldringen, SOA Litoměřice, pobočka Děčín, inv., č. 261, kart. č. 110 (Deníky z Teplic, 1790–1798, 6 sv.; Výtah z deníků, 1792–1849, 1 sv.) a kart. č. 111 (Deníky z Teplic, 6 sv., 1798–1818).

⁴⁴ Přehled viz kapitola Prameny a literatura, s.321–325.

⁴⁵ Vedle svědectví Honoraty Zapové a Elišky Krásnohorské (viz dále) víme, že deník si psala matka herečky Růženy Naskové; „V romantickém deníčku, který jsme po její smrti našli ve stolku, uvnitř růžově lakovaném, byly opsány básně, které jí blouzníci hoši nosili, byly tam i písničky, které jí zpívali pod oknem...“, Růžena NASKOVÁ: *Jak šel život. Paměti a zápisky*. Praha 1948⁴, s. 64, 69.

⁴⁶ Například deník básničky Irmý Geisslové, která si údajně od 2. 1. do 14. 10. 1896 psala milostný veršovaný deník (denně jednu i víc krátkých básní). Srov. Ivan SLAVÍK (ed.): *Zraněný pták*. Výbor z díla 1874–1914. Nakladatelství Kruh, Hradec Králové 1978. Onen veršovaný milostný deník, o němž se editor díla I. Geisslové zmiňuje, je však neznámý.

⁴⁷ Přepis Deníků Anny Lauermannové-Mikschové mi zapůjčila Mgr. Tereza Riedlbauchová a deník Zdeny Lenderové, provd. Kučerové, je v osobním vlastnictví Mgr. Jana Němce. Oběma děkuji.

⁴⁸ Jean-Pierre BARDET et François-Joseph RUGGIU [ed.]: *Au plus près du secret des coeurs?: nouvelles lectures historiques des écrits du for privé*. Paris-Sorbonne, 2005; Michel BRAUD: *La forme des jours: pour une poétique du journal personnel*. Paris 2006; Sylvie CRINQUAND (ed.) *Reflets de soi*, Dijon 2000; Pierre- Jean DUFIEF: *Les écritures de l'intime*

de 1800 à 1914: autobiographies, mémoires, journaux intimes et correspondances. Bréal 2001; Philippe LEJEUNE, Catherine BOGAERT: *Le journal intime: histoire et anthologie*. Paris 2005; Alain MONTANDON (ed.): *De soi à soi, l'écriture comme autohospitalité*. Clermont-Ferrand 2004 atd.

⁴⁹ Srov. Winfried SCHULZE: *Ego-Dokumente*; pro období středověku a raného novověku Harald TERSCH: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650)*. Eine Darstellung in Einzelbeiträgen, Wien-Köln-Weimar 1998, dále např. Kaspar von GREYERZ, Hans MEDICK, Patrice VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person*; Benigna v. KRUSENSTJERN: *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis*. Berlin 1997; Obecně či pro námi sledované období srov. Magdalene HEUSER: *Autobiographien von Frauen*; Ursula A. J. BECHER: *Weibliches Selbstverständnis in Selbstzeugnissen des 18. Jahrhunderts*, in: Ursula A. J. BECHER, Jörn RÜSEN (ed.): *Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive. Fallstudien und Reflexionen zu Grundproblemen der historischen Frauenforschung*. Frankfurt am Main, 1988, s. 217–233; Ortrun NIETHAMMER: *Autobiographien von Frauen im 18. Jahrhundert*, Tübingen und Basel, 2000; Mererid Pw DAVIES, Beth LINKLATER, Gisela SHAW (ed.): *Autobiography by Women in German*, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New Yor, Wien 2000; Thomas WINKELBAUER: *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Horn-Waidhofen/Thaya 2000 aj.

⁵⁰ První z nich viz Victor del LITTO (ed.) *Le journal intime et ses formes littéraires*. Actes du colloque de septembre 1975 à l'Université à Grenoble. Genève 1978.

⁵¹ BOSSIS (ed.): *L'Épistolarité à travers les siècles...*

⁵² CLINE, *Women's Diaries*, s. 7–26. Anotované práce se týkají především anglosaské produkce. Z prací francouzské a německé provenience uvedla jen některé.

⁵³ *Un journal a soi ou la passion... s.7.*

⁵⁴ HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie...*

⁵⁵ Natalie-Zemon DAVIS: *Women on the margins: three seventeenth-century lives*. Cambridge; London: Harvard University Press, 1997.

⁵⁶ K ní srovn. též Ingrid GUETHENRODT: *Autobiographische Auslassungen: Sprachliche Umwege und nichtsprachliche Verschlüssenlungen zu*

autobiographoschen Texten von Maria Cunitz, Maria Sibylla Merian und Dorothea Christiane Erxleben, geb. Leporin. In: HEUSER: *Autobiographien von Frauen*, s. 135–151.

⁵⁷ GREYERZ, MEDICK, VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich...*, viz. pozn. č. 18.

⁵⁸ Esther BAUR: „Sich schreiben“. *Zur Lectüre des Tachebuchs von Anna Maria Preiswerk-Iselin (1758–1840).* In: von GREYERZ, MEDICK, VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person*, s. 96–109. Bylo by možné uvést ještě řadu dalších studií, kterých nepřestává přibývat.

⁵⁹ Srov. nové vydání Anne FRANKOVÁ: *Deník*, Praha 2004, dále nepřiliš zdařilá edice *Ztracený deník sovětské šolačky Ninny Lugovské. Unikátní svědectví z dob stalinismu*, Praha 2004. Z původně českých prací jmenujme alespoň Jana RATAJOVÁ (ed.): *Alžběta Lidmila z Lisova: Rodinné paměti*. Praha 2002; Martin ŠÁMAL: *Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883)*. Roztoky u Prahy 2003; Milena LENDEROVÁ: *Frauentagebücher des 19. Jahrhunderts als Reflexion der privaten Alltäglichkeit* In: *Gender-Forschung in der Slawistik. Beiträge der Konferenz Gender – Sprache – Kommunikation – Kultur*, 28. April bis 1. Mai 2001, Institut für Slawistik, Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jirina van Leeuwen-Turnovcová, Karin Wullenweber, Ursula Doleschal, Franz Schindler (Hrsg.), Wien 2002 (*Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 55*), s. 350 aj. V prosinci roku 2003 pořádala Katedra historických věd Fakulty humanitních studií Univerzity Pardubice „kulatý stůl“ na téma osobních deníků, srov. Milena LENDEROVÁ, Jiří KUBEŠ (ed.): *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 9*, Pardubice 2004; Milena LENDEROVÁ, Jarmila PLŠKOVÁ (ed.): *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Edice Manu Propria, Skriptorium, Praha 2006.

⁶⁰ Robert SAK, Zdeněk BEZECNÝ: *Dáma z rajskeho ostrova: Sidonie Nádherná a její svět*, Praha 2000; Robert SAK: *Salon dvou století: Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha 2001; Milena LENDEROVÁ: *Tragický bál. Život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*, Praha 2004 aj.

